

تأثیر اعتدال در فضای معماری مساجد بر ایجاد حضور قلب (نمونه موردی: مساجد منتخب محدوده بازار تهران)*

مینو قره بگلو**

دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران (نویسنده‌ی مسئول)

یحیی جمالی***

دانشجوی کارشناسی ارشد دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۱۱/۶ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۰/۲/۲۵

چکیده

رعایت جانب اعتدال از ویژگی‌های آفرینش خداوندی است. انسان نیز اگر داعیه خلیفه الهی دارد؛ باید در حد توان خویش متصف به صفات الهی باشد؛ و ساخته‌های بشری که معماری نیز بخشی از آن است؛ از این خصلت برخوردار باشند. در این پژوهش برای پاسخگویی به سوال چگونگی ارتباط بین اعتدال در معماری مساجد با ایجاد حس حضور قلب در این فضا، با روش توصیفی تحلیلی، در گام نخست به شناخت مفهوم مورد نظر اسلام از اعتدال پرداخته شده و با معرفی تقرب به عنوان ملاک اعتدال، نحوه حصول مقام قرب الهی مورد بررسی قرار گرفته است. در گام بعدی، با بررسی حضور قلب به عنوان یکی از عوامل تقرب، مصاحبه نیمه‌ساختاریافته‌ای در همین خصوص، حول سه سامانه تشکیل‌دهنده مکان، یعنی سامانه کالبدی-فضایی، سامانه جمعی-رفتاری و سامانه ادراکی-دریافتی، در سه مسجد منتخب محدوده بازار تهران، انجام شد که هر سه مسجد به لحاظ قدمت، موقعیت مکانی، ویژگی‌های کالبدی و جامعه مراجعین، شرایط نسبتاً یکسانی داشتند. در ادامه با تحلیل محتوای مصاحبه‌ها، پرسشنامه‌ای نیز جهت پایایی پژوهش، از دل مقولات مستخرج تدوین و در جامعه آماری وسیع‌تری در مساجد مذکور به آزمون گذاشته شد و در انتها پرسشنامه‌ها توسط نرم افزار اسپس‌اس ۲۶ و لیزرل و ترکیبی از دو آزمون تی-تک نمونه‌ای و تحلیل عاملی تأییدی مورد بررسی قرار گرفتند. نتایج تحقیق حاکی از آن است که محیط مساجد مذکور، در کل تأثیر مطلوبی بر ایجاد حضور قلب در افراد دارند؛ و در این بین، سامانه ادراکی تأثیرگذاری بیشتر و سامانه کالبدی تأثیرگذاری کمتری دارد؛ و به همین نسبت، می‌توان هر یک از سامانه‌های محیطی را نزدیک به طریق اعتدال تصور کرد.

واژه‌های کلیدی: اعتدال، حضور قلب، معماری اسلامی، مسجد، دوره قاجار.

* مقاله حاضر برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد آقای یحیی جمالی، تحت عنوان «طراحی باهمستان اتفاق با رویکرد حامی رفتار اخلاق‌محور در منطقه ۲۲ شهر تهران» بوده، که به راهنمایی خانم دکتر مینو قره‌بگلو در دانشگاه هنر اسلامی تبریز در حال انجام است.

۱. مقدمه

اعتدال از جمله صفات اخلاقی پسندیده‌ای است که رعایت آن در تمامی شئون زندگی، هم یک ضرورت عقلی است و هم در آیات قرآن کریم^۱ (بقره/۱۴۳؛ اسراء/۲۹) و روایات معصومین(ع)، به کرات از آن سخن به میان آمده است؛ از جمله حضرت علی(ع) که فرمودند: در امور خود، چه معیشتی و چه عبادتی، هر دو در حد وسط و اعتدال باش (مجلسی ۱۳۶۶، ج ۷۱، ۲۱۴). علاوه بر این دستورات صریح دینی، این مفهوم در تعالیم و نظریات حکما و اشعار بسیاری از ادبا نیز از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و کمتر حکیم و فیلسوفی در کلیه مکاتب فکری دنیا می‌توان یافت که در خصوص این مفهوم، سخن نگفته باشد؛ با این وجود با اندکی اغماض، می‌توان عمده این نظریات را ذیل دو نظریه پایه و اصلی، فرض کرد. نخست، قاعده اعتدال طلایی ارسطو، که بسیاری از نظریات دیگر چه از جانب حکمای غربی و چه حکمای اسلامی تحت لوای این قاعده، بیان شده‌اند؛ و دوم، قاعده اعتدال اسلامی که در آیات قرآن کریم و روایات معصومین به آن اشاره شده است. جمیع موارد مذکور، بیانگر اهمیّت رعایت اعتدال در کلیه امور و شئون زندگی است؛ و معماری نیز به‌واسطه اینکه محصول عمل و ساخته دست انسان است؛ از این دایره خارج نیست و زینده است که متخلّق به این صفت اخلاقی باشد. حال اینکه معماری می‌بایست چه ویژگی یا ویژگی‌هایی داشته باشد که بتوان آن را معتدل دانست؛ مطلبی است که در بخش مبانی نظری، با استناد به مبانی اسلامی، بدان پرداخته خواهد شد.

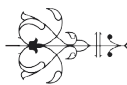
حضور قلب، توجه به خداوند و اطمینان خاطر یا اقبال، به معنای توجه قلبی به خداوند و احساس وجود او در همه‌جاست؛ به‌گونه‌ای که انسان خدا را انیس خود بداند. اهمیّت این مفهوم تا جایی است از امام صادق(ع) نقل است که حتی میزان قبولی عبادات فرد نیز در گرو میزان بهره‌مندی از این حس است (مجلسی ۱۳۶۶، ج ۸۴، ۲۳۸). امام خمینی(ره)، حضور قلب را کلید گنج سعادت دانسته‌اند و دستیابی به آن را در گرو جلوگیری از تشوّت خاطر و کثرت ورودات قلبی می‌دانند. این عوامل مخل، گاه جنبه درونی دارند و پرواز پرنده خیال، مسبب آن است و تارکان دنیا هم بدان گرفتار می‌شوند؛ گاه نیز جنبه بیرونی دارند و تعلّقات دنیوی موجب آن هستند (موسوی خمینی ۱۳۶۸، ۴۹-۵۷). بنابراین، قدر مسلم این است که بخشی از دلایل دستیابی یا عدم دستیابی به این احساس، در ارتباط و

تعامل مستقیم با محیط اطراف رقم خورده و محیط پیرامون انسان نیز، در پرورش این ملکه اخلاقی نقش بسزایی ایفا می‌کند.

در میان کلیه افعال انسانی، اعمال عبادی از جمله اعمالی هستند که در متون دینی و روایات مختلف، بیش از سایر اعمال، در خصوص لزوم برخورداری از حس حضور قلب، حین انجام آن‌ها تأکید شده است که این مساله و این میزان از تأکید، خود بیانگر اهمیّت وافر و بیش از پیش برخورداری از این حس در انجام اعمال عبادی است. همانگونه که برخورداری از حضور قلب در عمل عبادی، نسبت به سایر اعمال، بیشتر مورد تأکید است؛ می‌توان برای محیط‌های عبادی نیز به عنوان بستر شکل‌گیری این قسم از اعمال به نسبت سایر محیط‌ها اهمیّت بیشتری قائل شد. در این بین مساجد به‌عنوان برترین و والاترین قسم از محیط‌های عبادی، اهمیّتی دو چندان دارند. محیط مسجد می‌بایست به گونه‌ای باشد که پرنده خیال فرد را به پرواز درنیاورده و مانعی بر سر راه دستیابی به حضور قلب در انسان نباشد.

پژوهش پیش رو با هدف فهم ارتباط بین اعتدال در معماری مساجد با ایجاد حس حضور قلب در این فضا و برای پاسخ به سؤال اصلی چگونگی ارتباط اعتدال با حضور قلب در محیط معماری مساجد، با روش توصیفی تحلیلی، نخست به دنبال شناخت مفهوم اعتدال در پرتو تعالیم اسلامی و فهم ارتباط میان مفهوم اعتدال و حضور قلب خواهد رفت؛ سپس با رویکرد عینیت‌گرا نسبت به حالات و رفتارهای افراد در محیط مساجد، به سنجش میزان حضور قلب آن‌ها در محیط و بررسی آن در نمونه‌ها خواهد پرداخت و با استمداد از ارتباط دوسویه این مفاهیم با یکدیگر، به میزان نزدیکی محیط مساجد به طریق اعتدالی پی خواهد برد. به مدد شیوه مطالعه اسنادی کتابخانه‌ای، مفهوم اعتدال از دیدگاه اسلامی و ارتباط آن با حضور قلب تبیین خواهد شد و سپس با کمک مصاحبه‌های میدانی نیمه‌ساختاریافته، استخراج کیفیت‌های نهفته در مصاحبه‌ها، سپس تدوین پرسشنامه از مفاهیم مستخرج از مصاحبه‌ها و تکمیل پرسشنامه توسط جامعه هدف، کیفیت‌های مذکور به کمیت درآمده و حس حضور قلب در سطوح مختلف محیطی بر روی انسان بررسی شده و در نهایت با کمک نتایج حاصله، دوری یا نزدیکی محیط مساجد مورد بررسی با مفهوم اعتدال، معین خواهد شد.

۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان حس حضور، مطلوب‌ترین برآیند ارتباطات انسان با محیط، والاترین حالت انسانی را آگاهی یا حس حضور می‌داند و برترین محیط‌ها را محیطی می‌داند که بیداری و غفلت زدایی و تذکردهی را برای انسان در پی داشته باشد.

با توجه به موارد پیش گفته، علاوه بر محسوس بودن جای خالی پژوهش‌های مرتبط با مفهوم اعتدال و حضور قلب در معماری، تلاشی برای فهم ارتباط و یافتن چگونگی پیوند این دو مفهوم نیز انجام نشده است و خلأ چنین پژوهشی، نگارندگان را بر آن داشت تا به این مهم بپردازند. در این پژوهش، ابتدا مفهوم مورد نظر ارسطو و اسلام از اعتدال مورد بررسی قرار خواهد گرفت، سپس چگونگی پدیدار شدن این مفهوم، ذیل آموزه‌های اسلامی، در معماری مساجد بررسی خواهد شد.

۳. مبانی نظری

۳-۱. قاعده اعتدال طلایی ارسطو

این نظریه پاسخی بود به سوال چگونه رفتار کردن برای نیل به سعادت و فضائل. وی با تعیین ضابطه‌ای به نام حد وسط برای تعیین ارزش اخلاقی یک فعل، نظریه اعتدالی خویش را مطرح می‌سازد. از نظر ارسطو با شناخت افراط و تفریط است که می‌توان حد وسط چیزی را پیدا کرد (تصویر ۱) که الزاماً از قواعد ریاضی پیروی نمی‌کند و ممکن است در شرایط مختلف و برای افراد مختلف این حد وسط تفاوت داشته باشد (توازینی ۱۳۹۳، ۱۲-۱۶). به این حد وسط نه می‌توان چیزی افزود و نه می‌توان چیزی از آن کاست و هر افراط و تفریطی به نیکی اثر آسیب می‌رساند. ارسطو قائل به چند نوع حد وسط است. یک نوع از حد وسط عینی و فی نفسه است و برای همگان، واحد؛ و حد وسط دیگری هم هست که نسبت به افراد مختلف، متفاوت است و حد وسط صحیح را نیز همان می‌داند چرا که نسبت به افراد و شرایط و جایگاه‌های مختلف بررسی می‌گردد (ارسطو ۱۳۸۵، ۶۴). در میان اندیشمندان مسلمان نیز افرادی همچون خواجه نصیرالدین طوسی، فارابی و ابن مسکویه نیز نظراتی در این حوزه مطرح کرده‌اند که متاثر از اندیشه‌های ارسطویی است.

۲. پیشینه تحقیق

پیشینه این تحقیق از دو جنبه قابل بررسی است. نخست، پژوهش‌هایی که در حوزه بررسی مفهوم اعتدال، صورت پذیرفته است که در این بین می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

عابدی و تبریزی‌زاده اصفهانی (۱۳۹۳) با بررسی تفاوت میان دو دیدگاه ارسطویی و اسلامی پیرامون اعتدال، بیان کردند که نظریه اعتدال ارسطویی تا حدی در زمینه اخلاق کارایی دارد؛ اما استفاده تمام و کمال از آن در اخلاق اسلامی که تعریف متفاوتی نسبت به کمال غایی انسان دارد؛ مطلوب نیست. اترک (۱۳۹۳) در راستای بررسی وجوه تمایز و اشتراک میان نظریه اعتدال ارسطویی و نظریات حکمای مسلمان پیرامون اعتدال، به این نتیجه رسید که حکمای اسلامی با پذیرش اصل نظریه ارسطو، خالق ابتکارات و نوآوری‌هایی در آن بوده‌اند. اترک و خوشدل روحانی (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان نقد و ارزیابی نظریه اعتدال در اخلاق بیان کردند که نظریه اعتدال ارسطویی یک نظریه دقیق فلسفی نیست و از جهات مختلفی دارای اشکال است؛ قاعده اعتدال در حد یک اصل کلی عملی و عرفی، کارآمد و مورد قبول است؛ اما اگر بخواهیم دقت ریاضی و فلسفی کنیم و مفهوم حد وسط و اعتدال را بشکافیم و بخواهیم میزان این حد وسط را بدانیم به مشکل برخورد می‌کنیم؛ مخصوصاً که این مفهوم، مفهومی نسبی است. بمانیان و امینی (۱۳۹۰) در راستای دستیابی به شاخص‌های مؤثر در ایجاد تعادل در مسجد جامع اصفهان از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و برداشت‌های میدانی به این نتیجه رسیدند که شاخص‌های مؤثر در شکل‌گیری تعادل در معماری مسلمانان را می‌توان مولفه‌هایی مانند تقارن، تناسب و مقیاس، سلسله‌مراتب، ریتم، مصالح همگن و سازه، فن ایستایی و تزئین‌های طبیعی دانست.

دوم، پژوهش‌هایی که در زمینه حضور قلب انجام شده و می‌توان موارد زیر را برشمرد:

قطبی (۱۳۹۱) در کتاب حضور قلب در نماز، به بررسی عوامل ایجاد حضور قلب و عوامل مانع حضور قلب و درمان آن‌ها، با استناد به مبانی اسلامی پرداخته است. آیتی و محمودی (۱۳۹۶) در کتاب هشت گام تا حضور قلب، ضمن بیان چرایی اهمیت حضور قلب، عوامل تسهیل‌کننده، موانع و راه تقویت یا علاج دستیابی به حضور قلب را طبق تعالیم اسلام، بیان می‌کنند. نقی‌زاده

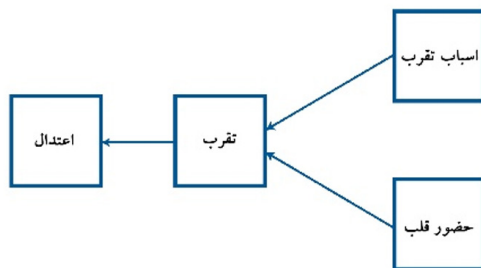

انسان که قرب الهی است؛ هر آنچه انسان را در راستای نیل به این هدف یاری برساند فضیلت، و هر آنچه وی را از این مسیر دور کند رذیلت محسوب می‌شود. بنابراین سنگ محک رذیلت و فضیلت از دیدگاه اسلام مفریبت و مبدیبت عمل از پروردگار است. پس عملی که در دیگر مکاتب فکری، فضیلت محسوب می‌شود؛ اگر منجر به دوری انسان از مقام قرب الهی گردد؛ نه تنها فضیلت نیست بلکه رذیلت محسوب می‌شود (عابدی و تبریزی‌زاده اصفهانی ۱۳۹۳، ۶۳۴).

۳-۳. اعتدال و تقرب

با توجه به معرفی تقرب به عنوان ملاک اعتدال، نحوه نائل آمدن به این مهم، در هموار نمودن این مسیر، حائز اهمیت است. مسیر تقرب با صورت پذیرفتن اسباب آن^۳ (نهج البلاغه، خطبه ۱۱۰)، همراه با حضور قلب، هموار می‌گردد (تصویر ۲).

تصویر ۲. عوامل نیل به تقرب و اعتدال (مأخذ: نگارندگان)

حضور قلب، فارغ ساختن دل از غیر کاری که به آن مشغول است (نراقی ۱۳۷۸، ۸۴۴) و به معنای توجه قلبی به خداوند و احساس وجود او در همه جا است؛ به شکلی که انسان خدا را انیس خود بداند (هاشمی‌شاهرودی ۱۳۸۷، ۳۱۳). حضور قلب در اعمال عبادی بسیار حائز اهمیت بوده (ملکی‌تبریزی ۱۳۷۲، ۳۰۰؛ فیض کاشانی ۱۳۷۲، ۳۲۶؛ محمودی ۱۳۸۷، ۴۶۶؛ مجلسی ۱۴۲۳ق، ۵۴۷)؛ روح تمام عبادات و از شرایط آن است و عبادت بدون آن، ناقص است و موجب کمال و قرب نخواهد شد (مجلسی ۱۳۸۲، ۶۶). کسی که در طلب خداوند است؛ نیازمند حضور قلب است و یاد خدا، بدون توجه، آدمی را به مقصود نمی‌رساند (عبداللهی ۱۳۸۹، ۶). ملا احمد نراقی موانع حضور قلب را اینگونه برمی‌شمارد: موانع درونی که مربوط به اموری است که در قلب آدمی وجود دارد و موجب عدم تمرکز و دل‌پریشانی و غفلت می‌شود و آدمی را از حضور قلب

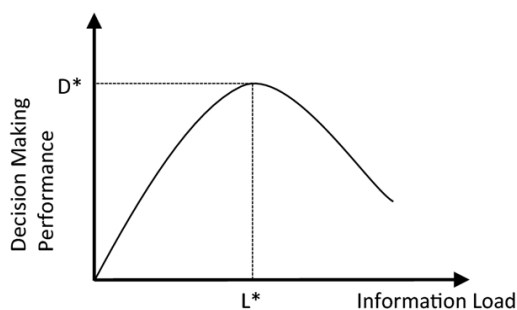
تصویر ۱. اعتدال ارسطویی (مأخذ: نگارندگان)

۳-۲. اعتدال در نگاه اسلام

دیدگاه طولی: در آیه ۱۴۳ سوره بقره آمده است که: «شما را نیز، امت میانه‌ای قرار دادیم (در حد اعتدال) تا بر مردم گواه باشید؛ و پیامبر هم بر شما گواه است»؛ وسط به معنای قرار گرفتن چیزی بین دو یا چند چیز است. این واژه بیشتر در جایی به کار می‌رود که دو طرف آن مساوی است و بدین جهت از آن تعبیر به «معتدل»، «اعدل»، «افضل» و «خیر» می‌شود. گاه مراد از وسط، چیزی است که از هر طرف در احاطه و اکتشاف چیز دیگری باشد (جوادی آملی ۱۳۹۴، ج ۷، ۳۱۷-۳۱۶). در این آیه برخی از مسلمانان به‌عنوان امت وسط میان عالی و دانی، یا به‌عنوان عالی بین ادنی قرار گرفته‌اند که از یک سو بر پایین‌تر از خود مشرف هستند؛ و از سوی دیگر تحت اشراف بالاتر از خود قرار دارند (همان، ۳۲۶). در آیه شریفه، افزون بر مشخص بودن دو طرف وسط، «شهادت بر اعمال» محور وساطت قرار گرفته است. از این‌رو مراد از وسط، واسطه در محور عمودی یعنی، بین بالا و پایین خواهد بود، نه در محور افقی و بین افراط و تفریط (همان، ۳۳۰). قرآن کریم عده‌ای را حاضر و شاهد بر اعمال انسان‌ها معرفی می‌کند. این گروه، اعمال جامعه بشری را در دنیا می‌بینند و در قیامت بازگو می‌کنند (همان، ۳۳۳) و این شاهدان کسانی نیستند، مگر مقربان درگاه الهی (همان، ۳۳۴).

جمله «خیر الامور اوسطها» این یک مثل رایج است که گاهی بعضی از اهل بیت (علیهم السلام) هم به آن تمسک می‌کردند؛ اما این طور نیست که جمیع امور دو طرف دارد و اوسطش خیر است. در بخش‌هایی که انسان در هسته مرکزی عدل قرار گرفته؛ از آن به بعد «خیر الامور اکثرها» و اوفرها و اشدّها و اعلاها» است. اگر در راه نیست بخواهد به راه بیاید باید بررسی کند که دو حاشیه جاده کجاست؛ در اینجا می‌شود «خیر الامور اوسطها». افرادی که نمی‌دانند هسته مرکزی کجاست باید حاشیتین را بشناسند. مرکز را شناسایی کنند و خود را به مرکز برسانند اما آن کسی که خودش هسته مرکزی عدل و وسط است؛ او هر چه تندتر و بیشتر بهتر. «سارغوا» و «فاستبقوا» ناظر به همین است (جوادی آملی ۱۳۸۷). با توجه به کمال غایی

تصویر ۳. ارتباط میزان اطلاعات دریافتی و قدرت تصمیم‌گیری (مأخذ: شرودر^۵ و دیگران ۱۹۶۷)

بحث اضافه بار اطلاعاتی، کنش‌های انسانی هنگام قرارگیری در این شرایط و راهبردهای مقابله با این پدیده، در حیطه‌های مختلف علوم، من جمله علوم ارتباطات، رسانه، حسابداری، مدیریت، معماری و شهرسازی و غیره، مطرح و مورد توجه است. میلگرام^۶، آسیب‌های رفتاری در مناطق شهری را به اضافه‌بار نسبت می‌دهد؛ از نگاه وی، اینکه افراد در شهرها کمتر به یک دیگر توجه می‌کنند؛ می‌تواند به دلیل این باشد که آن‌ها از تمام ظرفیت توجهی خود برای پرداختن به مسائل روزمره استفاده می‌کنند و دیگر ظرفیتی باقی نمی‌ماند که بخواهند آن را صرف مسائل اجتماعی نمی‌ماند (شمس اسفندآباد ۱۳۹۳، ۷۲). درحالی‌که در نظریه اضافه بار محیطی، بسیاری از روابط رفتار-محیط، به ویژه آن‌هایی که منجر به نتایج عاطفی و رفتاری نامطلوب می‌شوند؛ حاصل تحریک بیش از حد منابع بسیار هستند؛ تعدادی از نظریه‌پردازان تأکید دارند که بخشی از مسائل موجود در روابط محیط-رفتار، ناشی از تحریک پایین یا بسیار کم محیط هستند. پژوهش‌های صورت‌پذیرفته در حوزه محرومیت حسی، نشان می‌دهد که محروم‌سازی افراد از تحریکات حسی نیز، به اضطراب شدید و ناهنجاری‌های روانی منجر می‌شود. برای مثال، فضاهای شهری به‌ویژه شهرک‌هایی که خانه‌ها و فضاهای باز آن‌ها، همه یک شکل هستند؛ منابع تحریک کمی را در اختیار کاربران خود قرار می‌دهد. این یکنواختی و فقدان تحریک می‌تواند در افراد حس‌محوس بودن ایجاد نموده و موجب ایجاد رفتارهای ناهنجار اجتماعی شود (شمس اسفندآباد ۱۳۹۳، ۷۵-۷۳). یواخیم و لویل^۷، تبیین نظریه سطح‌سازی خود را با این پیش‌فرض آغاز می‌کند که انسان‌ها شلوغی و ازدحام را دوست ندارند و اغلب افراد، فقر جمعیتی مطلق را نیز دوست ندارند. او اعتقاد داشت که این وضعیت در

بازمی‌دارد؛ و موانع بیرونی، مانند این که چشم و گوش مشغول دیدن و شنیدن برخی چیزها باشد (نراقی ۱۳۷۸، ۸۵۳).

۳-۴. اعتدال در معماری

انسان بر محیط اثرگذارده و از آن تأثیر می‌پذیرد. برای صورت‌پذیری این عمل متقابل، نخست می‌بایست محیط را احساس کرده؛ که این اتفاق به واسطه محرک‌های محیطی امکان‌پذیر است (گروتز ۱۳۹۳، ۲۲-۱۷). مرحله احساس عبارت است از «انتقال اثر محرک از گیرنده حسی به سیستم اعصاب مرکزی که به صورت عینی قابل اندازه‌گیری است» (ایروانی و خدایانه‌ی ۱۳۷۱، ۱۸). گام بعدی پس از مرحله احساس، ادراک محیط است. ادراک محیط، فرایندی هدفمند است که انسان از طریق آن و بر اساس نیازی که دارد؛ داده‌های لازم را از محیط اطراف برمی‌گزیند و به فرهنگ، نگرش و ارزش حاکم بر تفکر ادراک‌کننده بستگی دارد (مطلبی ۱۳۸۰، ۵۵-۵۶). مرحله بعدی، شناخت محیط است؛ شناخت محیط مربوط می‌شود به اینکه انسان چگونه کسب اطلاعات می‌کند؛ اطلاعات را ذخیره می‌کند؛ آن‌ها را سازماندهی می‌کند؛ و به خاطر می‌آورد. این اطلاعات می‌تواند در رابطه با محل قرارگیری ساختمان‌ها، فاصله و ترتیب قرارگیری آن‌ها، خیابان‌ها و محیط اطراف باشد (شمس اسفندآباد ۱۳۹۳، ۳۶-۳۸).

هنگامی که میزان اطلاعات برخاسته از محیط از ظرفیت پردازشگری فرد نسبت به همه آن اطلاعات تجاوز کند؛ پدیده اضافه بار اطلاعات رخ می‌دهد. وقتی فرد در مواجهه با حجم زیادی از اطلاعات واصله قرار می‌گیرد؛ قدرت تصمیم‌گیری وی کاهش می‌یابد؛ اطلاعات بیش از حد پردازش نخواهد شد و این امکان وجود دارد که منجر به آشفتگی و تشنج در فرد شود (راف^۴ ۲۰۰۲، ۱-۲). با توجه به الگوی اضافه بار (تصویر ۳)، ممکن است به دلیل ازدیاد اطلاعات واصله و خواسته‌های مداوم، ظرفیت توجه به یک‌باره خالی شود و هنگام قرارگیری در چنین شرایطی، ممکن است حتی درخواست‌های کوچک برای توجه و تمرکز، منجر به کاهش شدید تمرکز و قدرت تصمیم‌گیری شود.

با ناقص خود هم‌نشین شود و ارتباط مثبت برقرار کند (رازجویان ۱۳۸۰). امام محمد غزالی نیز حضور قلب را وابسته به دو عامل درونی و بیرونی می‌داند و آنچه مربوط به عوامل بیرونی است را این‌گونه برمی‌شمارد: «آنچه ظاهر بود آن باشد که نماز جایی کند که چیزی می‌بیند یا می‌شنود که دل به آن مشغول می‌باشد، و دل تبع چشم و گوش بود. علاج وی آن بود که نماز در جایی کند که هیچ آواز نشنود و اگر جایی تاریک بود؛ بهتر باشد تا چشم بر هم نهد و بیشتر عبادان، عبادت را خانه‌ای ساخته باشند خرد و تاریک، که در جای فراخ دل پراکنده‌تر باشد (غزالی ۱۳۸۰، ج ۱، ۱۷۱-۱۷۲). آیت الله بهجت (ره) نیز در پاسخ به سوالی پیرامون نحوه حصول حضور قلب، آن را به وابسته به عوامل درونی و بیرونی دانسته و در مورد عوامل بیرونی می‌فرماید: «انسان باید زنجیر و سیمی دور خود بکشد تا غیر خدا داخل نشود؛ یعنی فکرش را از غیر خدا منصرف کند و توجهش به غیر خدا مشغول نشود. و اگر به طور غیراختیاری توجهش به جایی منصرف شد؛ به محض التفات پیدا کردن باید قلبش را از غیر خدا منصرف کند» (باقی‌زاده پلامی ۱۳۸۸، ۱۳۱). مبتنی بر موارد مذکور آنچه در باب رسیدن به حضور قلب قابل توجه است؛ عدم جلب توجه حواس انسان به مؤلفه‌های محیطی است؛ چرا که از سویی موجب توجه به غیر خداست و از دیگر سو به دلیل بعد مادی که دارند؛ هم‌نشینی با ارزش قداست، باعث از بین رفتن تعادل ذهنی و در نتیجه برهم خوردن حس حضور قلب خواهد شد.

انسان در مواجهه با محیط و برای شناخت آن با سه پرسش اساسی مواجه است. نخست اینکه ویژگی‌های فیزیکی آن محیط چگونه باید باشد (سامانه کالبدی فضایی). دوم اینکه انتظار چه رفتاری در آن مکان را داریم (سامانه جمعی رفتاری) و سوم اینکه تصورات یا ذهنیتی که مردم از آن رفتار در آن محیط فیزیکی دارند (سامانه ادراکی دریافتی) چگونه است.

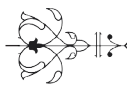
۳-۵-۱. سامانه کالبدی- فضایی

ویژگی‌های فیزیکی مکان، به نسبت دو عامل دیگر، ملموس‌ترند و طراح با هدف آفرینش مکان، باید تلاش کند تا این ویژگی‌های فیزیکی را بر اساس ماهیت مکان از نظر فعالیت‌های جاری و انتظاراتی که از آن وجود دارد، در نظر بگیرد (بندرآباد ۱۳۹۶، ۱۴۸). ذیل این سامانه محیطی، عوامل کالبدی طبیعی و مصنوعی جای می‌گیرند. عوامل طبیعی از جمله مباحث اقلیمی، وجود عوارض و کوه‌ها

خصوص سایر محرک‌های محیطی، همچون دما، سر و صدا، ترافیک خیابان و غیره نیز صادق است. در واقع آنچه مطلوب است حد وسط و بهینه‌ای از تحریکات محیطی است و سطح متوسطی از تنوع، احساس خوبی در افراد ایجاد می‌کند. این امر در خصوص طرح‌ها و الگوی‌های بسیار ساده و بسیار پیچیده نیز قابل تعمیم است و این قبیل طرح‌ها می‌توانند کسالت‌بار باشند (وهلویل ۱۹۷۴، ۱۲۷-۱۴۶) که البته در تعریف حد وسط و مطلوب، موارد زیادی نظیر بستر فرهنگی غالب جامعه، ویژگی‌های فیزیکی و شخصیتی افراد و غیره، می‌توانند تأثیرگذار باشند. گروتز^۸ در کتاب زیبایی‌شناسی در معماری بیان می‌دارد: دستگاه‌های ادراک فیزیکی و روانشناختی همگی تمایل دارند به وضعی برسند که میزان تنش در آن به حداقل ممکن رسیده باشد یا به تعبیری متعادل‌تر باشند. دستگاه ادراک بر آن است تا حد ممکن، یک تعادل بصری بیابد. چنین است که برای مثال، زاویه‌ای که کاملاً قائمه نباشد را، دستگاه ادراک انسان، خودبخود به زاویه ۹۰ درجه نزدیک می‌کند. وی مصادیق و راهکارهای دستیابی به تعادل در طرح‌های معماری را در پیچیدگی و تضاد کمتر و نظم بیشتر، استفاده از مقیاس و تناسبات، تقارن و ریتم (تقارن متقابل و تقارن تکراری) و بهره‌مندی از نظام سلسله‌مراتبی در طراحی فضاها و شکل‌گیری اجزای معماری، می‌داند (گروتز ۱۳۹۳، ۳۰۶-۲۸۵). چینگ^۹ نیز، تعادل را آرایش دلپذیر، هماهنگ و متناسب اجزا و عناصر، در هر طرح یا ترکیب می‌داند (چینگ ۱۳۸۸، ۴۱۱).

۳-۵. تأثیر عوامل محیطی بر تقرب در فضای مساجد

احتمال دستیابی به خاطر جمع، زمانی افزایش می‌یابد که ذهن انسان در تعادل باشد. ذهن انسان، در رابطه مساله‌ای یا چیزی برانگیخته می‌شود و مشغولیت پیدا میکند. گاه این مشغولیت‌ها بار احساسی مثبت و گاه بار حسی منفی دارند. عمدتاً تعدادی از مشغله‌های ذهنی با هم مرتبط شده و دستگاهی از مشغله‌های ذهنی را پدید می‌آورند. تعادل ذهنی زمانی پدید می‌آید که مشغله‌های ذهنی با بار حسی هم‌علامت، با یکدیگر رابطه موافق و مشغله‌های ذهنی با بار حسی غیرهم‌علامت با یک دیگر رابطه مخالف داشته باشند. در صورت عدم تحقق این شرایط دغدغه خاطر ایجاد شده و راه رسیدن به خاطر جمع، سد خواهد شد. تا جایی که به مسجد مرتبط می‌شود؛ حفظ ارزش قداست، از مشغولیات مهم نمازگزار است که نباید

(شاهچراغی و بندرآباد به نقل از مونتگمری ۱۳۹۵، ۲۷۹). بالطبع بروز رفتارهایی که خللی در مسیر توجه به خدا در محیط محسوب شود و انسان را غرق در محیط فانی و دنیوی کند؛ فرد را در راه کسب حضور قلب، بی توفیق خواهد گذاشت.

۴. فرایند انجام تحقیق

برای دست‌یابی به هدف مدنظر این پژوهش، که فهم ارتباط میان اعتدال در معماری مساجد با حس حضور قلب در این فضا است؛ فرایندی سه مرحله‌ای طی شد. نخستین گام این فرایند، انجام مصاحبه و تحلیل محتوای مصاحبه‌ها است. گام دوم، آزمون روایی یافته‌ها است؛ و آخرین قدم، آزمون پایایی یافته‌ها. گام نخست این پژوهش با استفاده از تحلیل محتوای مصاحبه‌ها انجام خواهد شد. با کمک اطلاعات و شاخصه‌های به دست آمده از مطالعه منابع مکتوب، مصاحبه‌ای به شیوه نیمه‌ساختاریافته، با دوازده نفر از نمازگزاران مساجد مورد بررسی، که از اقلیت مختلف جامعه بودند و با تکنیک گلوله برفی انتخاب شدند؛ انجام شد. تعداد مصاحبه‌های انجام شده، بستگی به اشباع اطلاعاتی داشت (سیدمن ۱۳۹۵، ۹۳)؛ که با انجام ۹ مصاحبه اشباع اطلاعاتی حاصل شد و سه مصاحبه نیز به جهت اطمینان از اطلاعات حاصله صورت پذیرفت. متغیرهای اصلی در انجام این مصاحبه‌ها، پرسش‌های محوری پیرامون عوامل حضور قلب در محیط مساجد بود و این سؤالات، حول سه سامانه تشکیل‌دهنده مکان، یعنی سامانه کالبدی-فضایی، سامانه جمعی-رفتاری و سامانه ادراکی-دریافتی پرسیده شد. موارد و نکات بیان شده در مصاحبه‌ها، تحلیل محتوای کیفی مقوله‌ای شدند. در این راستا، سه سامانه محیطی کالبدی-فضایی، جمعی-رفتاری و ادراکی-دریافتی، به عنوان رده‌های این تحلیل، و جملات و واژگان موجود در مصاحبه‌ها، به ترتیب به‌عنوان واحد فحو و واحد ثبت، در نظر گرفته شدند. از طریق کدگذاری واحدهای موجود در متن مصاحبه‌ها و تجمیع آن‌ها، ابعاد مقوله‌های اصلی به دست آمد؛ سپس با تجمیع این ابعاد، مقوله‌های اصلی حاصل شد.

در گام بعدی، برای بررسی روایی داده‌های به دست آمده از تحلیل محتوای مصاحبه‌ها و با استفاده از مفاهیم اولیه مطرح شده در آن‌ها، سؤالاتی در قالب پرسشنامه‌ای ۲۸ سوالی (۲۵ سوال از مقولات اصلی مندرج ذیل سامانه‌های محیطی و سه سوال کلی در خصوص حضور قلب) بر مبنای

و فضای سبز، عوامل مصنوعی نیز شامل کلیه عناصر و فضاهای انسان‌ساخت و ویژگی‌های فیزیکی مرتبط با آن‌ها (سلیمانی و همکاران ۱۳۹۷، ۵۳). مفاهیمی همچون تراکم، فرم، نفوذپذیری، نسبت توده و فضا، تقسیم‌بندی عمودی، عرصه عمومی و غیره نیز از جمله مفاهیم قابل بررسی، ذیل این سامانه محیطی هستند (بندر آباد ۱۳۹۶، ۱۴۸).

۳-۵-۲. سامانه ادراکی - دریافتی

ادراک محیط از تعامل و تقابل اطلاعات شناختی که در ذهن انسان ذخیره شده اند و ادراکات حسی، حادث می‌شود (مارانسی ۲۰۰۳، ۶۵)؛ و فرایندی است که انسان به واسطه آن، داده‌های لازم را بر اساس نیاز خود، از محیط اطراف برمی‌گزیند (مطیعی ۱۳۸۰، ۵۶). ذهن انسان مشتمل بر ادراکات کلی و معناداری است که از طریق تداعی، با یک دیگر ارتباط می‌یابند؛ و بدین‌سان، پدیده‌ها را تفسیر می‌کند (نقی‌زاده ۱۳۸۶، ۱۲۲). بنابراین می‌توان گفت؛ یک مکان، زمانی توسط انسان شناخته می‌شود که تصاویر ذهنی، خاطرات و یا تجربیات ما را تداعی کند.

مونتگمری^{۱۱}، نمادگرایی، نمایی و خووانایی، تجربیات حسی، قابلیت ادراک و پذیرندگی و ترس و هیجان را از عوامل موثر بر ایجاد تصاویر ذهنی می‌داند (شاهچراغی و بندرآباد به نقل از مونتگمری ۱۳۹۵، ۲۷۹).

اصلی‌ترین روش در راستای دستیابی به ساز و کار شناخت افراد از محیط، رسم نقشه‌های ذهنی است، یعنی نمودار ساختن تصویر ذهنی محیط که افراد به آن شکل داده و از آن به عنوان الگوی رفتاری در محیط استفاده می‌کنند (مدنی‌پور ۱۳۷۹، ۹۸). روش‌های دیگری همچون پرسشگری، رسم بردار حرکتی و غیره نیز با توجه به شرایط محیطی قابل کاربرد هستند.

۳-۵-۳. سامانه جمعی - رفتاری

فعالیت و تعاملات بین انسان‌ها، از موثرترین ویژگی‌های مکان است و ریشه در نحوه تعاملات افراد با مکان کالبدی یا اجتماعی و در قالب تعاملات رفتاری، عاطفی، شناختی و معنایی دارد و نوع فعالیت‌های موجود در یک مکان، موجب برداشت معنا از مکان می‌گردد (جیدری و دیگران ۱۳۹۳، ۱۸). فعالیت، سرزندگی محیط، تماشا کردن مردم، برنامه‌های جمعی، ساعت فعالیت‌ها، جریان حرکت و تعاملات و تبادل‌ها، جملگی مواردی هستند که در این سامانه قابل بررسی هستند و بر آن اثر می‌گذارند

میزان مراجعه	اولین بار	۱۵۴ نفر	۵۱٪
	سالی یک‌بار	۶۱ نفر	۲۰٪
	ماهانه یک‌بار	۴۵ نفر	۱۵٪
	هفته‌ای یک‌بار	۲۰ نفر	۷٪
	هر روز	۲۰ نفر	۷٪

۴-۱. معرفی نمونه‌های مورد مطالعه

مساجد منتخب عبارتند از مسجد سپهسالار، مسجد امام و مسجد جامع بازار تهران (جدول ۲). هر سه مسجد از جمیع جهات شباهت‌های بسیاری به یکدیگر دارند؛ به لحاظ موقعیت مکانی، هر سه آن‌ها در محدوده مرکزی تهران قدیم (منطقه ۱۲ فعلی تهران بزرگ) قرار دارند؛ از نظر قدمت، هر سه متعلق به دوره قاجار هستند (برای مسجد جامع بازار قدمت بیشتری نیز متصور هستند؛ لکن بنای فعلی متعلق به دوره قاجار است؛ گرچه پس از آن نیز دستخوش تغییراتی شده است) و به لحاظ هیئت کلی، در زمره مساجد سنتی قرار می‌گیرند. همچنین با توجه به مکان استقرار مشابه (قرارگیری در بافت تجاری) هر سه مسجد، افرادی که به مساجد مراجعه می‌کنند؛ از بسیاری از جهات، با یکدیگر مشابهت دارند (مسجد سپهسالار با وجود قرارگیری در مدرسه عالی شهید مطهری، در ساعاتی از روز برای عموم قابل استفاده است و همه می‌توانند به آن‌جا مراجعه کنند و این مساله در زمانبندی مراجعه نگارندگان به مسجد، جهت انجام تحقیقات میدانی، مورد توجه قرار گرفته است).

طیف لیکرت ۵ امتیازی (از کاملاً موافقم تا کاملاً مخالفم، به نحوی که کاملاً موافق به معنای مطلوبیت کامل فضا و کاملاً مخالف به معنای نامطلوب بودن کامل فضا است)، تدوین شد. پرسشنامه، بر مبنای مقولات اصلی درج شده در جدول ۳ تهیه شد و برای هر مقوله، به فراخور گستردگی مفاهیم اولیه بیان شده ذیل آن مقوله، یک یا چند سوال طرح شد، به نحوی که کلیه مفاهیم مطرح شده در مصاحبه‌ها، تحت پوشش قرار گرفتند. در نهایت، سوالات و محتوای پرسشنامه‌ها به تایید ۵ صاحب‌نظر معماری از اساتید دانشگاه نیز رسید. پرسشنامه‌ها توسط نگارندگان در مساجد منتخب، میان ۳۰۰ نفر (هر مسجد، صد نفر)، توزیع گردید و همانگونه که در جدول ۱ معین است؛ ۱۸۷ نفر ایشان را بانوان تشکیل می‌دادند؛ بیشتر افراد (۱۹۲ نفر) در بازه سنی بین ۴۰-۲۶ سال قرار داشتند؛ بیشترین فراوانی با ۱۵۴ نفر، مربوط به افرادی بود که برای نخستین بار به هر یک از مساجد فوق مراجعه کردند و ۱۵۴ نفر از افراد نیز مدرک تحصیلی کارشناسی داشتند. همچنین در خلال تکمیل پرسشنامه‌ها، پرسش و پاسخ کوتاهی نیز به فراخور نیاز، میان مصاحبه‌کننده و مصاحبه‌شونده‌ها شکل گرفت که نتایج آن‌ها نیز در تحلیل‌های نهایی مد نظر قرار گرفت. سوالات پرسشنامه نیز در سه دسته کلی کالبدی- فضایی، جمعی- رفتاری و ادراکی- دریافتی مطرح شدند؛ و سه سوال ابتدایی نیز، به سؤالاتی کلی در زمینه احساس حضور قلب در فضای منظور، اختصاص یافت.

جدول ۱. اطلاعات توصیفی پاسخ‌دهندگان به پرسشنامه (مأخذ: نگارندگان)

جنسیت	مرد	۱۱۳ نفر	۳۸٪
	زن	۱۸۷ نفر	۶۲٪
بازه سنی	۱۵ - ۲۵ سال	۳۹ نفر	۱۳٪
	۲۵ - ۴۰ سال	۱۹۲ نفر	۶۴٪
	۴۰ - ۶۰ سال	۶۴ نفر	۲۱٪
سطح تحصیلات	۶۰ سال به بالا	۵ نفر	۲٪
	دیپلم و زیردیپلم	۵۴ نفر	۱۸٪
	فوق‌دیپلم	۴۵ نفر	۱۵٪
	لیسانس	۱۱۷ نفر	۳۹٪
	فوق‌لیسانس	۷۱ نفر	۲۴٪
	دکتری	۱۳ نفر	۴٪

جدول ۲. تصاویر، نقشه و موقعیت مکانی مساجد مورد بررسی (مأخذ: نگارندگان)

تصویر مساجد	نقشه مساجد	موقعیت استقرار مساجد
 <p>مسجد امام خمینی تهران</p>	 <p>مسجد امام خمینی تهران</p>	 <p>نقشه منطقه ۱۲</p>
 <p>مسجد جامع بازار تهران</p>	 <p>مسجد جامع بازار تهران</p>	
 <p>مسجد سپه سالار تهران</p>	 <p>مسجد سپه سالار تهران</p>	

مثل کاشی‌کاری، مقرنس‌کاری، گچ‌بری، کتیبه‌ها و غیره اشاره مستقیم داشتند و می‌شد چنین استنباط کرد که در حداقلی‌ترین حالت، جلب نظر ایشان را با خود به همراه داشته‌اند. با عنایت به همین واژگان بیان شده در مصاحبه‌ها، دسته‌بندی اولیه این مفاهیم صورت پذیرفت و ابعاد موضوعی هر یک از آن‌ها معین شد و هر یک از آن‌ها ذیل یک مقوله اصلی قرار گرفتند که نتایج حاصله در جدول ۳ مشخص است.

۵. یافته‌های تحقیق

یافته‌های این پژوهش از دو بعد قابل بررسی است. نخست یافته‌های حاصل از مصاحبه‌های میدانی و دوم یافته‌های حاصله از پرسشنامه‌ها.

۱-۵. یافته‌های حاصل از مصاحبه

با بررسی کلیدواژه‌های موجود در متن مصاحبه‌های صورت‌پذیرفته، معین شد که بخش عمده‌ای از این واژگان (واحد‌های ثبتی)، بین بیشتر مصاحبه‌شوندگان مشترک بود. برای مثال بیشتر مصاحبه‌شوندگان در بخشی از پرسش و پاسخ‌های مطرح شده پیرامون سامانه کالبدی، به مواردی

جدول ۳. تحلیل محتوای مقوله‌ای مصاحبه‌ها (مأخذ: نگارندگان)

مفاهیم اولیه	ابعاد مقوله اصلی	مقوله اصلی	
کاشی‌کاری، کتیبه، عکس، رنگ، میلمان، نور، نما، تجملات، مقرنس، سنگ فرش، گچبری،	عناصر الحاقی به کالبد و فضای معماری	تزئینات	سامانه کالبدی فضایی
پنجره، ایوان با دید مستقیم، فضای سبز، ارتباط بصری، منظره بزرگی، فضای کوچکی، کشیدگی، تناسب ابعاد، ارتفاع	جدالی همیشگی میان فضای درون و بیرون و ارتباط میان این دو	آزادی فضایی	
فرم چهارگوش، فرم منحنی، انقطاع فضاها، فرم سنتی، تضاد با زمینه	نسبت میان سطوح و احجام در معماری	ابعاد فضایی	
عناصر تکراری، تنوع زیاد، شلوغی در کالبد، اغتشاش بصری	ارتباط میان نقاط، طول‌ها، سطح‌ها و حجم‌ها را تعیین می‌کند	هندسه اولیه	
نوع رفتارها، سر و صدا، رفتارهای تکراری، تمایز فعالیت‌ها، تخطی از قانون و عرف، بوی ناشی از فعالیت‌های مثل آشپزی و اسپند و غیره	تکرار بیش از اندازه عناصر همسان در معماری در برابر کثرت در بهره‌گیری از عناصر متمایز	آهنگ	
جشن‌ها، مراسم، عزاداری‌ها	عملکرد و محصول عمل انسان در محیط	فعالیت‌های محیطی	سامانه جمعی رفتاری
بحث‌های بی‌مورد، پرحرفی افراد، بددهانی افراد، مکالمه طولانی با تلفن همراه، بازی کودکان، تضاد تفکرات	برنامه‌های جانبی و جدا از عملکرد اصلی محیط	برنامه‌های جمعی	
ویژگی‌های فیزیکی افراد، پوشش افراد، سطح نظافت، طبقه اجتماعی افراد، خود افراد	ارتباط متقابل میان دو یا چند فرد یا گروه در محیط	تعاملات	
سردر مقرنس‌کاری، حوض حیاط، تزئینات سنتی، حجره‌های کنار حیاط، مناره، میلمان، عکس علما، کتیبه و خط‌نوشته، گنبد، ایوان، محراب، تاق و قوس	ابعاد وجودی افراد که به عینیت درمی‌آیند	ویژگی‌های شخصی	
	هر آنچه به‌عنوان نمادی از مسجد در ذهن افراد وجود دارد	نمادگرایی	

مفاهیم اولیه	ابعاد مقوله اصلی	مقوله اصلی	سامانه ادراکی دریافتی
خوشایند، ناخوشایند، جذاب، ناراحتی، دلگیری، عظمت، عصبی شدن، کنجکاوی، حس خفگی	تأثیرات روانی که محیط بر افراد می‌گذارد	بار عاطفی	
خاطره‌انگیزی، یادآوری، بازگشت به گذشته با تماشای بازی کودکان، عباي قهوه ای و عرقچین، بوی کاهگل، صدای زنگ ساعت، عطر گلاب	تصویرسازی در ذهن فرد به واسطه تجربیات شخصی	تجربه حسی	
نوستالژیک، پذیرش محیط، همه‌همه نمازگزاران، تداعی‌گری، فعالیت‌های محیطی، عمومیت داشتن	مجموعه عواملی که موجب پذیرش ماهیت محیط، توسط افراد می‌شود	پذیرندگی	
بار اطلاعاتی محیط، جهتگیری فضا، شباهت با فضای دیگر	بخشی از ویژگی‌های محیط که به توانایی تشخیص افراد کمک می‌کند	خوانایی و نمایی	

یا صفت مکنون برخوردار است. در تحقیق حاضر همه مولفه‌ها دارای مقدار t بزرگتر از ۱٫۹۶ هستند و از اینرو معرف‌های قابل قبولی به شمار می‌روند. همچنین برای ارزیابی مدل تحلیل مسیر، از شاخص‌های برازندگی استفاده می‌شود و همانطور که مشخصه‌های برازندگی جدول ۴ نشان می‌دهد، داده‌های این پژوهش با ساختار عاملی و زیربنای نظری تحقیق، برازش مناسبی دارد و این بیانگر اعتبار سازه است.

جدول ۴. شاخص‌های برازندگی مدل ساختاری (مأخذ: نگارندگان)

شاخص	حد مطلوب	مقدار برآوردشده
شاخص نرم‌شده برازندگی	در حدود ۰/۹	۰٫۹۳
شاخص نرم‌نشده برازندگی	در حدود ۰/۹	۰٫۹۰
شاخص برازندگی فزاینده	در حدود ۰/۹	۰٫۹۶
شاخص برازندگی تطبیقی	در حدود ۰/۹	۰٫۹۸
ریشه دوم برآورد واریانس خطا	کمتر از ۰/۱	۰٫۰۱۱

۲-۵. یافته‌های حاصل از پرسشنامه

برای اجرای رفوش‌های آماری و محاسبه آماره آزمون مناسب و استنتاج منطقی درباره اهداف و پژوهش، مهم‌ترین عمل قبل از هر اقدامی، انتخاب روش آماری مناسب برای پژوهش است.

گام اول (جهت سنجش کلی حضور قلب در محیط مساجد (۳ سوال کلی ابتدایی)): برای دستیابی به این مهم از آزمون تی تک نمونه‌ای استفاده می‌شود که با توجه به نتایج آزمون، اگر سطح معنی‌داری شاخص‌ها از ۰٫۰۵ کمتر و میانگین شاخص‌ها از ۳ بیشتر شود؛ این نتیجه حاصل می‌شود که محیط مساجد، تأثیر مطلوبی بر ایجاد حضور قلب داشته است.

گام دوم (جهت سنجش تأثیر هر سامانه محیطی و بار عاملی هر یک از سنجه‌ها، بر ایجاد حضور قلب در محیط مساجد): در روش‌شناسی مدل معادلات ساختاری، ابتدا به ساکن لازم است که روایی سازه، مورد مطالعه قرار گرفته تا مشخص شود که نشانگرهای انتخاب شده برای اندازه‌گیری سازه‌های مورد نظر خود، از دقت لازم برخوردار هستند. برای این منظور از تحلیل عاملی تأییدی، استفاده می‌شود. اگر بار عاملی هر نشانگر با سازه خود دارای مقدار t بالاتر از ۱/۹۶ باشد؛ در این صورت می‌توان گفت این نشانگر از دقت لازم برای اندازه‌گیری آن سازه

همانگونه که از آمار توصیفی مربوط به هر یک از متغیرها در جدول ۵ معین است؛ میانگین مربوط به متغیر کلی برابر ۳,۹۱، کالبدی فضایی برابر ۳,۱۶، متغیر جمعی برابر ۳,۰۹ و متغیر ادراکی برابر ۴,۱۳ می‌باشد. هم چنین با توجه به اینکه مقادیر چولگی و کشیدگی برای تمامی متغیرها در بازه ۲ و منفی ۲ گزارش شده‌اند؛ این نتیجه حاصل می‌شود که این متغیرها نرمال هستند.

در آخر، برای سنجش پایایی، به منظور اندازه‌گیری و هماهنگی درونی متغیرها، از آزمون آلفای کرونباخ بهره‌گیری شد. ضریب آلفای کرونباخ در مجموع برابر با ۰,۷۸۵ و برای هر یک از زیربخش‌های کلی، کالبدی-فضایی، جمعی-رفتاری و ادراکی-دریافتی، به ترتیب برابر با ۰,۷۴۹، ۰,۷۶۵، ۰,۷۹۴ و ۰,۷۱۶ برآورد گردید؛ که در مجموع از میزان مناسبی برخوردار بودند.

جدول ۵. آمار توصیفی متغیرهای پرسشنامه پژوهش (مأخذ: نگارندگان)

تعداد	چولگی	کشیدگی	میانگین	انحراف معیار	زیربخش‌ها
۳۰۰	-۰,۳۶۱	-۰,۰۹۷	۳,۱۶۰۷	۰,۲۶۰۷۹	کالبدی فضایی
۳۰۰	-۰,۲۸۶	-۰,۰۱۲	۳,۰۹۲۹	۰,۳۳۷۶۴	جمعی رفتاری
۳۰۰	-۰,۰۷۴	-۰,۷۸۱	۴,۱۳۲۱	۰,۵۴۱۲۶	ادراکی دریافتی
۳۰۰	-۰,۳۳۶	-۰,۳۴۹	۳,۹۱۶۷	۰,۷۳۲۰۹	کلی حضور قلب

متغیر از ۰,۰۵ کوچکتر و میانگین هم از ۳ بزرگتر است (جدول ۶). لذا با ۹۵ درصد اطمینان می‌توان عنوان کرد که به صورت کلی، محیط مساجد تحت بررسی، تأثیر مطلوبی بر ایجاد حضور قلب در افراد داشته است.

مطابق روند ذکر شده در بخش تجزیه و تحلیل اطلاعات، سوالات ابتدایی و کلی پیرامون حضور قلب که تحت عنوان متغیر کلی از آن یاد می‌شود؛ تحت آزمون تی-تک نمونه‌ای قرار گرفتند که سطح معنی‌داری برای متغیر کلی و هم چنین تمامی شاخص‌های مربوط به این

جدول ۶. بررسی میزان حضور قلب در فضای مساجد با سوالات کلی از طریق آزمون تی-تک نمونه‌ای (مأخذ: نگارندگان)

میانگین	t	درجه آزادی	سطح معناداری	تفاوت میانگین	سطح اطمینان ۹۵ درصد		سنجش‌های کلی
					پایین	بالا	
۳,۹۰۳۳	۱۶,۶۴۵	۲۹۹	۰,۰۰۰	۰,۹۰۳۳۳	۰,۷۹۶۵	۱,۰۱۰۱	احساس خدا در اعماق وجود
۳,۹۳۳۳	۱۷,۳۸۱	۲۹۹	۰,۰۰۰	۰,۹۳۳۳۳	۰,۸۲۷۷	۱,۰۳۹۰	دور شدن افکار پریشان از ذهن
۳,۹۱۳۳	۲۰,۱۸۰	۲۹۹	۰,۰۰۰	۰,۹۱۳۳۳	۰,۸۲۴۳	۱,۰۰۲۴	همراستایی با اهداف عبادی
۳,۹۱۶۷	۲۱,۶۸۷	۲۹۹	۰,۰۰۰	۰,۹۱۶۶۷	۰,۸۳۳۵	۰,۹۹۹۸	متغیر کلی

جمعی-رفتاری، تأثیر مثبتی به میزان ۶۸ درصد و سامانه ادراکی-دریافتی نیز تأثیر مثبتی به میزان ۷۷ درصد بر حس حضور قلب در فضای مساجد مورد بررسی دارند (جدول ۷).

در ادامه، با کمک روش تحلیل عاملی تاییدی مرتبه دوم، میزان تأثیر گذاری (بار عاملی) هر یک از سه سامانه کالبدی-فضایی، جمعی-رفتاری و ادراکی-دریافتی، بر حضور قلب به دست آمد. طبق این آزمون، سامانه کالبدی-فضایی، تأثیر مثبتی به میزان ۵۷ درصد، سامانه

جدول ۷. میزان تأثیر سامانه‌های محیطی و سنجه‌های آن‌ها بر ایجاد حس حضور قلب در فضای مساجد (مأخذ: نگارندگان)

سامانه‌های محیطی	میزان تأثیر	سنجه	بارعاملی (میزان تأثیر)
کالبدی فضایی	۰,۵۷	عناصر موجود در فضا	۰,۷۶
		تزئینات، رنگ، کتیبه‌ها و غیره	۰,۶۶
		مناظر اطراف	۰,۷۰
		گشودگی فضایی	۰,۶۴
		عظمت فضا	۰,۵۸
		تناسبات فضایی	۰,۶۳
		هندسه فضا	۰,۵۳
		پیوستگی فضایی	۰,۴۹
		تکرار	۰,۶۵
		نظم	۰,۳۵
جمعی رفتاری	۰,۶۸	ویژگی‌های ظاهری افراد	۰,۵۳
		طبقه اجتماعی افراد	۰,۵۱
		برگزاری مراسم	۰,۳۹
		برنامه‌های غیرعبادی	۰,۴۷
		تعاملات اجتماعی	۰,۴۷
		نحوه عملکرد افراد	۰,۵۵
		رویدادهای صورت پذیرفته در فضا	۰,۴۲
ادراکی دریافتی	۰,۷۷	ذهن آشنایی نمادها	۰,۷۷
		متناسب بودن نمادها	۰,۳۳
		خوشایندی کلیت فضا	۰,۳۹
		حس در خانه بودن	۰,۴۵
		تعلق خاطر به واسطه آشنایی با عناصر تشکیل دهنده مسجد	۰,۷۸
		تصویر ذهنی ماندگار	۰,۴۹
		سهولت ادراک محیط مسجد	۰,۵۱
		سهولت یافتن جهت قبله	۰,۴۴

۳-۵. بحث

همانگونه که در بخش پیشینه پژوهش اشاره شد؛ تلاشی برای فهم ارتباط و یافتن چگونگی پیوند دو مفهوم اعتدال و حضور قلب صورت پذیرفته است. لکن دستاوردهای این پژوهش با برخی مفاهیم و مصادیق ارائه شده در پژوهش‌های پیشین در خصوص هر یک از مفاهیم فوق، قابل تطبیق است. با عنایت به اینکه محیط پیرامون انسان، تنها یک عامل

از مجموعه عوامل نقش‌آفرین در ایجاد حضور قلب در وی می‌باشد و خود محیط متشکل از سه سامانه محیطی است و هر سامانه دربرگیرنده سنجه‌های گوناگون و پرشماری است؛ هر یک از سامانه‌ها و سنجه‌های شکل‌دهنده آن‌ها، بسته به بار عاملیشان در زمینه مورد بررسی، نقش پررنگ یا کم‌رنگی در ایجاد حضور قلب داشته و در نتیجه می‌توانند ارتباط قوی‌تر یا ضعیف‌تری با مفهوم اعتدال داشته باشند.

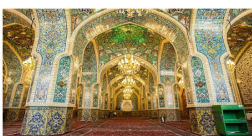
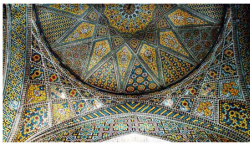
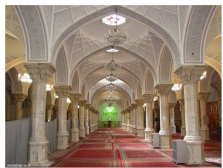

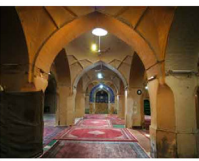
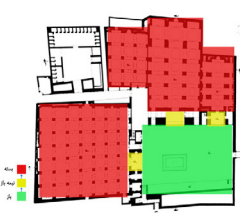

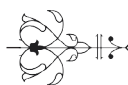
نامه ۴۷) و طبعاً طبق باور مسلمانان، دستورات اسلام، نه تنها مانع نیل به اهداف متعالی آن‌ها نیست؛ بلکه نقش تسهیل‌کنندگی نیز دارند. لکن مطلب قابل تأمل در این خصوص این است که تعبیر دین از نظم، چیزی متفاوت از تعبیر آن در نگاه عامه مردم است. نظم مد نظر کلام الهی، «إِنَّا خَلَقْنَاهُ كُلَّ شَيْءٍ بِقَدَرٍ» (قمر/۴۹) است. یعنی هر چیزی در جایگاه خاص خود، هدفمند و با حساب و کتاب دقیق (قرآنی ۱۳۸۳، ج ۹، ۳۶۷)؛ که این مطلب الزاماً با آنچه از آن تحت عنوان نظم و ریتم یاد می‌شود تناسب ندارد. قطعاً اگر چنین بود و این دو نگرش با هم مطابقت داشتند؛ می‌بایست محصول این نظم با اهداف متعالی انسان، همخوانی بیشتری می‌داشت. بنابراین برای هر یک از این سنجه‌ها (عناصر موجود در فضای مسجد؛ وجود نظم و هارمونی) در مساجد مورد بررسی و از نگاه کاربران مورد تحقیق، می‌توان به ترتیب، توان تبیین‌کنندگی قوی‌تر و ضعیف‌تری بر شکل‌گیری اعتدال در سامانه کالبدی- فضایی، متصور بود.

در سامانه کالبدی- فضایی، عناصر موجود در فضای مساجد، نظیر مبلمان (فرش، مهر، سجاده، صندلی‌ها و غیره) تأثیرگذارترین سنجه (با ضریب تأثیر ۰,۷۶) بوده است؛ چرا که از نگاه افراد، این قسم عناصر، طبق قانونی نانوشته ذاتاً برای استفاده در چنین فضاهایی کاربرد دارند؛ و به نوعی انسان با مشاهده آن‌ها، ناخودگاه خود را در محضر خدای متعال فرض می‌کند. وجود نظم و هارمونی در این سامانه محیطی و آنچه که از آن تحت عنوان ریتم یاد می‌شود (هم در باب انتظام فضایی و هم در خصوص نحوه استقرار عناصر موجود در فضا)، کمترین تأثیرگذاری (با ضریب تأثیر ۰,۳۵) بر ایجاد حضور قلب در افراد را دارد. این امر در حالی است که از نگاه مشارکت‌کنندگان در امر تکمیل پرسشنامه‌ها، فضای مساجد مورد بررسی، از میزان بالایی از نظم برخوردار بودند و در پرسش و پاسخ حین تکمیل پرسشنامه نیز به آن اذعان داشتند (جدول ۸). در نگاه نخست این امر با مبانی اسلامی، در تناقض است چرا که در مفاهیم دینی، در موارد متعددی، نظم و قاعده‌مندی مورد تأکید قرار گرفته است^{۱۲ و ۱۳} (قمر/۴۹؛ نهج‌البلاغه،

جدول ۸. نمایش برخی ویژگی‌های کالبدی- فضایی مساجد مورد بررسی (مأخذ: نگارندگان)

تزئینات	نظم در عناصر	انتظام فضایی در نقشه	
	 شبستان مسجد		مسجد امام خمينی
	 شبستان مسجد		مسجد سپه سالار
	 شبستان مسجد		مسجد جامع بازار

بین مجموعه سنجه‌های موجود در سامانه جمعی رفتاری بوده و نقش چندانی در ایجاد حضور قلب در افراد ندارند. از نگاه کاربران مساجد مورد بررسی، برگزاری چنین مراسمی در فراموشی دغدغه‌های روزمره تأثیر مثبتی دارد. طبق پرسش و پاسخ صورت پذیرفته حین تکمیل پرسشنامه‌ها، مطلب قابل تأمل در این خصوص آن‌جا است که برگزاری مراسمی از این قبیل، نه تنها موجب فراموشی مسائل و دغدغه‌های روزمره می‌شود؛ بلکه ذهن انسان را از هدف اصلی حضور در چنین فضایی نیز کمی فاصله می‌دهد. بنابراین برای هر یک از این سنجه‌ها (نحوه عملکرد افراد، برگزاری مراسم) در مساجد مورد بررسی و از نگاه کاربران مورد تحقیق، می‌توان به ترتیب، توان تبیین‌کنندگی قوی‌تر و ضعیف‌تری بر شکل‌گیری اعتدال در سامانه جمعی - رفتاری، متصور بود.

در سامانه جمعی - رفتاری مساجد تحت بررسی که برخی ویژگی‌های آن در جدول ۹ به نمایش درآمده است؛ تأثیرگذارترین عامل بر ایجاد حس حضور قلب، چگونگی عملکرد افراد و نحوه ارتباطشان با یکدیگر در فضای مساجد (با ضریب تأثیر ۰,۵۵) است؛ همانگونه که رعایت این موارد یعنی خودداری از مکالمات طولانی و با صدای بلند، رفتارهای متناسب با شأن فضا و غیره می‌تواند تأثیر شایانی بر شکل‌گیری حس حضور قلب در زمینه مورد بررسی داشته باشد؛ صحبت‌های طولانی‌مدت، صدای بلند افراد در فضای مساجد، انجام برخی رفتارها که با ذات فضا تناسبی ندارد و غیره، می‌تواند تأثیر مخربی بر ایجاد حس حضور قلب در این فضا داشته باشد. برگزاری مراسم و آیین‌های جمعی (مانند جشن‌ها، عزاداری‌ها و غیره)، در فضای مساجد، کم‌اثرترین عامل (با ضریب تأثیر ۰,۲۹)،

جدول ۹. نمایش برخی ویژگی‌های جمعی - رفتاری مساجد مورد بررسی (مأخذ: نگارندگان)

برگزاری مراسم	حضور افراد در محیط مسجد	
		مسجد امام خمینی
		مسجد سپه سالار
		مسجد جامع بازار

می‌شود؛ لکن علت کم‌اثری این سنجه در ایجاد حضور قلب در اینجا است که الزاماً خوشایندی هرچیزی برای نفس انسان، به معنای متعالی بودن آن چیز نیست؛ نفس انسان مشتمل بر درجات و مراتب گوناگونی است که از ادنی تا اعلی را در برمی‌گیرد و خوشایندی مدنظر مشارکت‌کنندگان در امر تحقیق، همانگونه که از صحبت‌های ایشان معین بود؛ الزاماً از جنس متعالی آن نبوده و ترکیبی از امر مطلوب نفوس مختلف را مد نظر داشتند. پس برای هر یک از این سنجه‌ها (تعلق خاطر به واسطه آشنایی با عناصر تشکیل دهنده مسجد؛ خوشایندی کلیت فضا) در مساجد مورد بررسی و از نگاه کاربران مورد تحقیق، می‌توان به ترتیب، توان تبیین‌کنندگی قوی‌تر و ضعیف‌تری بر شکل‌گیری اعتدال در سامانه جمعی- رفتاری، متصور بود.

در سامانه ادراکی- دریافتی مساجد مورد بررسی که بعضی از ویژگی‌های آن در جدول ۱۰ نمایش داده شده است؛ تعلق خاطر ناشی از آشنایی با عناصر سازنده مسجد، موثرترین عامل در ایجاد حس حضور قلب میان افراد است (با ضریب تأثیر ۰,۷۸)؛ اینکه افراد به مسجدی قدم بگذارند که از قبل، آن را با همان شاخصه‌ها و مولفه‌ها، در ذهن خود ترسیم کرده‌اند و به آن مشخصه‌های ذهنی تعلق خاطر دارند؛ ناخودآگاه فرد را با اهداف این فضای عبادی هم‌سو می‌سازد؛ و به همین دلیل است که این سنجه، تأثیر بسزایی در افزایش حس حضور قلب در سامانه ادراکی- دریافتی دارد. خوشایندی کلیت فضا در نظر افراد، کم‌تأثیرترین سنجه (با ضریب تأثیر ۰,۲۹) بر ایجاد حضور قلب بوده است. از نظر افراد، در مجموع، فضای مساجد مورد بررسی موجب ایجاد حس خوشایند روانی در آن‌ها

جدول ۱۰. نمایش برخی ویژگی‌های ادراکی- دریافتی مساجد مورد بررسی (مأخذ: نگارندگان)

مسجد سپهسالار	مسجد امام خمینی	مسجد جامع بازار	عناصر و نمادهای آشنا
			

بصیرت و دانش، فضیلت اخلاقی‌اند و مستلزم برخورداری از اعتدال و حد وسط در تعقل (گمپرتس ۱۳۷۵، ج ۳، ۱۴۷۷)؛ که یافتن چنین فردی، امری بس دشوار است. اما با نگرش اسلامی و در نظر گرفتن معیاری مانند تقرب و حس حضور قلب، نه تنها می‌توان دایره این بحث را از حیطه فضائل اخلاقی گسترش داد و به حیطه عقلی و ذهنی نیز تعمیم داد؛ بلکه تشخیص آن نیز، در بیشتر موارد امری نیست که از عهده توان خود فرد خارج باشد و با در نظر داشتن معیار مذکور، پیش‌روی خود، می‌تواند طریق اعتدالی را تشخیص دهد.

ویژگی‌ها و رخدادهای موجود در سامانه‌های مذکور، عمدتاً قابلیت تعریف در پارادایم فکری ارسطویی ندارند؛ و نمی‌توان در خصوص هر یک از آن‌ها، افراط و تفریط و مرز بین آن‌ها را تعریف کرد؛ چرا که ارسطو اعتدال را تنها در حیطه فضایل اخلاقی به کار برده و در مورد فضایل عقلی و ذهنی، کاربردی ندارد (سروش ۱۳۷۵، ۲۶۶)؛ و در معدود مواردی هم که با این نگرش، مصادیقی ارائه شده، مطابقت چندانی با یافته‌های پژوهش فوق ندارد (ز.ک به بمانیان و امینی ۱۳۹۰). حتی با پذیرش این امر که می‌توان در خصوص هر یک از ویژگی‌های موجود در سامانه‌های محیطی، چنین تعریفی ارائه کرد و الگویی معتدل معرفی نمود؛ تشخیص آن به عهده فرد با بصیرت، دانشمند و عاقل است (که البته خود این امر، دیدگاهی متناقض است و دور باطلی با خود به همراه دارد؛ چرا که

را بر ایجاد حضور قلب در افراد دارند. در خصوص هریک از سنجه‌های شاکله سامانه‌های محیطی، می‌توان «عناصر موجود در فضای مساجد» تحت بررسی را به‌عنوان موثرترین سنجه سامانه کالبدی- فضایی در ایجاد حس حضور قلب قلمداد کرد؛ «چگونگی عملکرد افراد و نحوه ارتباطشان با یکدیگر» در فضای مساجد تحت بررسی، موثرترین سنجه سامانه جمعی- رفتاری در ایجاد حضور قلب است و «حس تعلق خاطر ناشی از آشنایی با عناصر سازنده مسجد»، اثربخش‌ترین سنجه سامانه ادراکی- دریافتی بر حس حضور قلب در فضای مساجد مورد بررسی است.

گستره این تحقیق، سه مسجد قاجاری با پارامترهای نزدیک به یکدیگر بود که در پژوهش‌های بعدی می‌توان ضمن بررسی ادوار دیگر و با شاخصه‌های متمایز از جامعه مورد بررسی این پژوهش، از میزان تحقق مفهوم اعتدال در آن‌ها آگاه شد؛ و با استفاده از شیوه قیاسی، ضمن آگاهی از ایده‌آل‌ترین سنجه‌ها، از آن‌ها در راستای تحقق اهداف متعالی معماری در طرح‌های آتی بهره برد.

۶. نتیجه‌گیری

در راستای فهم نحوه تأثیر اعتدال در معماری بر ایجاد حضور قلب در افراد، قرب الهی به‌عنوان ملاک قرارگیری در مسیر اعتدالی و دستیابی به آن، معرفی شد. تحقق مقام قرب الهی در گرو تجمیع دو عامل است که آن دو عامل عبارتند از اسباب تقرب و حضور قلب. در فضای مساجد به دلیل نوع کاربری خاص آن، یکی از دو عامل فوق، به خودی خود محقق است؛ و در صورت تحقق عامل دیگر (حضور قلب)، می‌توان آن مسجد را به‌عنوان نائل به مقام قرب الهی در نظر گرفت.

برای پاسخگویی به سوال تحقیق، مراجعین سه مسجد سپهسالار، امام و جامع بازار تهران مورد تحقیق قرار گرفتند که نتایج حاصله گویای این مطلب است که ویژگی‌های کالبدی فضایی در محیط مساجد مورد آزمایش، بین تمام سامانه‌های محیطی، کمترین تأثیر مثبت را بر ایجاد حس حضور قلب تأثیر دارند؛ ویژگی‌های جمعی رفتاری از این حیث در مرتبه دوم قرار دارند؛ و ویژگی‌های ادراکی دریافتی مساجد تحت بررسی، بیشترین تأثیر مثبت

پی‌نوشت

۱. همان‌گونه (که قبله شما، یک قبله میانه است) شما را نیز، امت میانه‌ای قرار دادیم (در حد اعتدال، میان افراط و تفریط؛) تا بر مردم گواه باشید؛ و پیامبر هم بر شما گواه است. و ما، آن قبله‌ای را که قبلاً بر آن بودی، تنها برای این قرار دادیم که افرادی که از پیامبر پیروی می‌کنند؛ از آنها که به جاهلیت بازمی‌گردند؛ مشخص شوند. و مسلماً این حکم، جز بر کسانی که خداوند آنها را هدایت کرده، دشوار بود. (این را نیز بدانید که نمازهای شما در برابر قبله سابق، صحیح بوده است؛) و خدا هرگز ایمان شما را ضایع نمی‌گرداند؛ زیرا خداوند، نسبت به مردم، رحیم و مهربان است (بقره/۱۴۳).

۲. هرگز دستت را بر گردنت زنجیر مکن؛ (و ترک انفاق و بخشش منما) و بیش از حد (نیز) دست خود را مگشای؛ تا مورد سرزنش قرار گیری و از کار فرومانی (اسراء/۲۹)!

۳. همانا بهترین چیز که نزدیکی خواهان به خدای سبحان بدان توّسل می‌جویند؛ ایمان به خدا و پیامبر، و جهاد در راه خداست؛ که موجب بلندی کلمه مسلمانی است و یکتا دانستن پروردگار که مقتضای فطرت انسانی است؛ و بر پاداشتن نماز که آن -ستون- دین است، و دادن حقّ مستمندان -زکات- که واجب شرع مبین است، و روزه ماه رمضان که نگهدارنده از عقاب است -و بازدارنده عذاب- و حجّ، و عمره گزاردن، که فقر را براندازند و گناهان را پاک سازند؛ و پیوند با خویشان -صله رحم- که مال را افزون سازد؛ و اجل را واپس اندازد؛ و صدقه دادن نهانی که گناه را پاک کند و بر جا نگذارد؛ و صدقه دادن آشکارا که مرگ بد را باز دارد؛ و کارهای نیک که -نکوکار را- از در افتادن به خواری نگه دارد (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۱۰).

Ruff. ۴

Schroder. ۵

Stanley Milgram. ۶

Joachim F Wohlwill. ۷

Jorg Kurt Grutter. ۸

Frank Ching. ۹

Marans. ۱۰

Charles Montgomery. ۱۱

۱۲. البته ما هر چیز را به اندازه آفریدیم (قمر/۴۹).
۱۳. ... شما و همه فرزندانم و کسانم و آن را که نامه من بدو رسد؛ سفارش می‌کنم به ترس از خدا و آراستن کارها (نهج البلاغه، نامه ۴۷)

منابع

۱. قرآن کریم. ۱۳۹۰. ترجمه‌ی ناصر مکارم شیرازی. قم: پژوهش‌های اندیشه.
۲. نهج‌البلاغه. ۱۳۹۱. ترجمه‌ی سید جعفر شهیدی. تهران: علمی فرهنگی.
۳. اثرک، حسین. ۱۳۹۳. سیر تطور نظریه اعتدال در اخلاق اسلامی. پژوهش‌های فلسفی ۸ (۱۴): ۱۴۷-۱۳۱.
۴. _____، و مریم خوشدل روحانی. ۱۳۹۳. نقد و ارزیابی نظریه اعتدال در اخلاق، فلسفه و کلام اسلامی. آینه معرفت ۱۴ (۳۸): ۱۲۳-۱۵۳.
۵. ارسطو. ۱۳۸۵. اخلاق نیکوماخوس. ترجمه‌ی محمد حسن لطفی تبریزی. تهران: طرح نو.
۶. آیتی، اصغر، و حسن محمودی. ۱۳۹۶. هشت گام تا حضور قلب. تهران: ستاد اقامه نماز.
۷. ایروانی، محمود، و محمدکریم خدائپناهی. ۱۳۷۱. روانشناسی احساس و ادراک. تهران: سمت.
۸. باقی‌زاده پلامی، رضا. ۱۳۸۸. برگی از دفتر آفتاب (شرح حال شیخ السالکین حضرت آیت الله العظمی بهجت). قم: مشهور.
۹. بمانیان، محمدرضا، و معصومه امینی. ۱۳۹۰. بررسی شاخص‌های مؤثر در شکل‌گیری تعادل در معماری مسلمانان (نمونه موردی: مسجد جامع اصفهان). مطالعات شهر ایرانی اسلامی ۱۷ (۵): ۲۸-۱۷.
۱۰. بندر آباد، علیرضا. ۱۳۹۶. مقایسه تطبیقی مفاهیم مکان و خارج از مکان در توسعه اجتماعی شهر از دیدگاه روانشناسی محیطی. برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی ۸ (۳۲): ۱۳۹-۱۷۰.
۱۱. تویزانی، زهره. ۱۳۹۳. اعتدال طلایی ارسطو در تحلیل ابونصر فارابی. تاریخ فلسفه ۵ (۱): ۹-۴۰.
۱۲. جوادی آملی، عبدالله. ۱۳۸۷. تفسیر آیه ۲۹ سوره اسراء. سایت قدیم بنیاد اسراء. به نشانی [\(http://www.portal.esra.ir/Pages/Index.aspx?kind=۲&lang=fa&id=NDI۲Nw۳%D۳%D-miV۲%B۱۱B۲kk۳%D\(۱۳۹۸/۱۱/۱۸\)\)](http://www.portal.esra.ir/Pages/Index.aspx?kind=۲&lang=fa&id=NDI۲Nw۳%D۳%D-miV۲%B۱۱B۲kk۳%D(۱۳۹۸/۱۱/۱۸)) (دسترسی در ۱۱/۱۸/۱۳۹۸).
۱۳. _____، ۱۳۹۴. تسنیم، ج ۷. قم: انتشارات اسراء.
۱۴. چینگ، فرانک. ۱۳۸۸. معماری: فرم، فضا، نظم. ترجمه‌ی محمدرضا افضلی. تهران: یزدا.
۱۵. حیدری، علی‌اکبر، قاسم مطلبی، و فاطمه نکویی‌مهر. ۱۳۹۳. بررسی نحوه ارتباط میان دو مفهوم حس مکان و دل‌بستگی به مکان در خوابگاه دانشجویان. هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی ۱۹ (۱): ۱۵-۲۲.
۱۶. رازجویان، محمود. ۱۳۸۰. به سوی محراب و تقرب به لحظات ملکوتی. صفا ۱۱ (۳۲): ۱۱۸-۱۳۱.
۱۷. سروش، عبدالکریم. ۱۳۷۵. اوصاف پارسایان. تهران: موسسه فرهنگی صراط.
۱۸. سلیمانی، علیرضا، نفیسه مرصوصی، و مهسا فرامرزی. ۱۳۹۷. تحلیلی بر تأثیر طرح کالبدی بر رفتار در فضاهای شهری (نمونه موردی خیابان امام ارومیه). پژوهش و برنامه‌ریزی شهری ۹ (۳۳): ۴۹-۶۸.
۱۹. سیدمن، اروینک. ۱۳۹۵. مصاحبه به‌عنوان یک روش پژوهش کیفی (راهنمای پژوهشگران علوم تربیتی، اجتماعی و انسانی). ترجمه‌ی علی کوشاژاده، علیرضا جابری، و سارا حسینی ارانی. تهران: مهکامه.
۲۰. شاهچراغی، آزاده، و علیرضا بندرآباد. ۱۳۹۵. محاط در محیط (کاربرد روانشناسی محیطی در معماری و شهرسازی). تهران: جهاد دانشگاهی.
۲۱. شمس اسفندآباد، حسن. ۱۳۹۳. روانشناسی محیط. تهران: سمت.
۲۲. عابدی، احمد، و راضیه تبریزی‌زاده اصفهانی. ارزیابی مقایسه‌ای نظریه اعتدال ارسطویی و نظریه اخلاق اسلامی. فلسفه دین ۱۱ (۴): ۶۱۹-۶۴۴.
۲۳. عبداللهی، مهدی. ۱۳۸۹. عوامل تحصیل کمال از منظر صدرالمتألهین. معرفت اخلاقی ۱ (۳): ۹۵-۱۱۸.
۲۴. غزالی، محمد. ۱۳۸۰. کیمیای سعادت. به کوشش حسن خدیو جم. ج ۱. تهران: علمی فرهنگی.
۲۵. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی. ۱۳۷۲. المحججه البیضاء. ترجمه‌ی محمد صادق عارف. مشهد: آستان قدس رضوی.
۲۶. قرآنی، محسن. ۱۳۸۳. تفسیر نور. ج ۹. تهران: دفتر فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
۲۷. قطبی، هادی. ۱۳۹۱. حضور قلب در نماز. قم: احمدیه.
۲۸. گروتز، یورگ کورت. ۱۳۹۳. زیبایی‌شناسی در معماری. ترجمه‌ی جهان‌شاه پاکزاد و عبدالرضا همایون. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
۲۹. گمپرتس، تئودور. ۱۳۷۵. متفکران یونانی، ج ۳. ترجمه‌ی محمد حسن لطفی. تهران: خوارزمی.

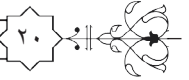

۳۰. مجلسی، محمدباقر. ۱۳۶۶. بحارالانوار، ج ۷۱ و ۸۴. تهران: اسلامیه.
۳۱. _____ . ۱۴۲۳ق. زاد المعاد. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
۳۲. _____ . ۱۳۸۲. عین الحیات. قم: انوار الهدی.
۳۳. محمودی، محمدرضا. ۱۳۸۷. مناسک حج. تهران: مشعر.
۳۴. مدنی‌پور، علی. ۱۳۷۹. طراحی فضای شهری (نگرشی بر فرایندی اجتماعی و مکانی). ترجمه‌ی فرهاد مرتضایی. تهران: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.
۳۵. مطلبی، قاسم. ۱۳۸۰. روانشناسی محیطی دانشی نو در خدمت معماری و طراحی شهری. هنرهای زیبا (معماری و شهرسازی) (۱۰): ۶۷-۵۲.
۳۶. ملکی تبریزی، میرزا جواد. ۱۳۷۲. اسرار الصلوه. تهران: پیام آزادی.
۳۷. موسوی خمینی، روح‌الله. ۱۳۶۸. آداب الصلاة. بی‌جا: پیام آزادی.
۳۸. نراقی، ملا احمد. ۱۳۷۸. معراج السعادت. قم: هجرت.
۳۹. نقی‌زاده، محمد. ۱۳۸۶. ادراک زیبایی و هویت شهر در پرتو تفکر اسلامی. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
۴۰. نقی‌زاده، محمد. ۱۳۹۱. حس حضور مطلوب‌ترین برآیند ارتباطات انسان با محیط. مطالعات معماری ایران ۱(۲): ۲۷-۴۶.
۴۱. هاشمی شاهرودی، سید محمود. ۱۳۸۷. فرهنگ فقه. قم: مؤسسه دایره‌المعارف فقه اسلامی.

References

1. *The Holy Quran*. 2011. Translated by Nasser Makarem Shirazi. Qom: Pajvak Andisheh.
2. *Nahj-al-Balagheh*. 2012. Translated by Seyed Jafar Shahidi, Tehran: Elmi Farhangi.
3. Abdollahi, Mehdi. 2010. *Factors of Perfection Education from the Perspective of Sadr al-Muta'allehin. Moral Knowledge* 1(3): 95-118.
4. Abedi, Ahmad, and Raziye Tabrizzade. 2015. *A Comparative Study between Aristotelian Theory of Moderation and the Ethical Theory of Islam. Philosophy of Religion* 11(4): 619-644.
5. Aristotle. 2006. *Nicomachean Ethics*. Translated by Mohammad Hassan Lotfi Tabrizi. Tehran: Tarh-e-No.
6. Atrak, Hossein. 2014. *Islamic Ethics and the Doctrine of the Mean. Journal of Philosophical Investigations* 8(14): 131-147.
7. _____, and Maryam Khoshdel Rouhani. 2014. *Critique and Evaluation of Moderation Theory in Ethics. Mirror of Wisdom* 14(1): 123-154.
8. Ayati, Asghar, and Hassan Mahmoudi. 2018. *Eight Steps to the Presence of the Heart*. Tehran: Setad-e-Eghameh Namaz.
9. Baghizadeh Polami, Reza. 2009. *A Leaf from Sun's Office (Biography of Sheikh Al-Salkin, Grand Ayatollah Behjat)*. Qom: Mashhoor.
10. Bandarabad, Alireza. 2017. *A Comparative Study between Place and out of Place Concepts in City Social Development with an Environmental Psychology Approach. Social Development & Welfare Planning* 8(32): 139-170.
11. Bemanian, Mohammad Reza, and Masoumeh Amini. 2011. *A Study of Effective Indicators in the Formation of Balance in Muslim Architecture (Case study: Isfahan Grand Mosque)*. *Iranian Islamic City Studies* 2(5): 17-28.
12. Ching, Frank. 2009. *Architecture: Form, Space, Order*. Translated by Mohammad Reza Afzali. Tehran: Yazda.
13. Faiz Kashani, Mohammad ebn-Shah Morteza. 1993. *Al-Mahjabat al-Bayza'*. Translated by Mohammad Sadeq Aref. Mashhad: Astan Quds Razavi.
14. Ghazali, Mohammed. 2001. *The Alchemy of Happiness, Volume 1. By the efforts of Hassan Khadio Jam*. Tehran: Elmi Farhangi.
15. Gomperz, Theodor. 1996. *Greek Thinkers, Volume 3*. Translated by Mohammad Hassan Lotfi. Tehran: Kharazmi.
16. Grutter, Jorg kurt. 2014. *Aesthetics in Architecture*. Translated by Jahanshah Pakzad and Abdolreza Homayoun. Tehran: Shahid Beheshti University.
17. Hashemi Shahroudi, Seyed Mahmoud. 2008. *Culture of Jurisprudence*. Qom: Encyclopedia of Islamic Jurisprudence Institute.

18. Heidari, Ali Akbar, Ghasem Motalebi, and Fateme Nekoeimehr. 2014. *Finding Relationship between Sense of Place and Place Attachment in Student Dormitory. Honar-Ha-Ye-Ziba: Memary Va Shahrsazi* 19(1): 15-22.
19. Irvani, Mahmoud, and Mohammad Karim Khodapnahi. 1992. *Psychology of Emotion and Perception. Tehran: Samt.*
20. Javadi Amoli, Abdullah. 2008. *Interpretation of verse 29 of Surah Isra'. The old site of Esra. <http://www.portal.esra.ir/Pages/Index.aspx?kind=2&lang=fa&id=NDI2Nw%3D%3D-miV%2B116B2kk%3D> (Accessed on 2020/02/07).*
21. _____ . 2015. *Tasnim Volume 7. Qom: Esra' Publications.*
22. Madnipour, Ali. 2000. *Urban Space Design (Attitude on Social and Spatial Process). Translated by Farhad Mortezaei. Tehran: Urban Planning and Processing Company.*
23. Mahmoudi, Mohammad Reza. 2008. *Hajj Rites. Tehran: Mash'ar.*
24. Majlisi, Mohammad Baqer. 1987. *Bahar al-Anwar, Volumes 71 and 84. Tehran: Islamieh.*
25. _____ . 2002. *Zad al-Maad. Beirut: Al-Alamy Foundation for Publications.*
26. _____ . 2004. *Ein al-Hayat. Qom: Anwar al-Huda.*
27. Maleki Tabrizi, Mirza Javad. 1993. *Secrets of Prayer. Tehran: Message of Freedom.*
28. Marans, Robert. 2003. *Understanding Environmental Quality through Quality of Life Studies: the 2001 DAS and its Use of Subjective and Objective Indicators. Landscape and Urban Planning* 65(1-2): 73-83.
29. Motallebi, Qasem. 2001. *Environmental Psychology a New Knowledge in the Service of Architecture and Urban Design. Honar-Ha-Ye-Ziba: Memary Va Shahrsazi* (10): 52-67.
30. Mousavi Khomeini, Ruhollah. 1989. *Etiquette of Prayer. -: The message of freedom.*
31. Naghizadeh, Mohammad. 2007. *Perception of the Beauty and Identity of the City in the Light of Islamic Thought. Isfahan: Isfahan Municipality Cultural and Recreational Organization.*
32. _____ . 2013. *The Sense of Presence: The Most Desirable Situation for Man's Relationship with Existence. JIAS* 1(2): 27-46.
33. Naraqi, Mulla Ahmad. 1999. *Meraj al-Sa'adat. Qom: Hijrat.*
34. Qaraati, Mohsen. 2004. *Interpretation of Light, Volume 9. Tehran: Cultural Office Lessons from the Quran.*
35. Qotbi, Hadi. 2012. *Presence of Heart in Prayer. Qom: Ahmadiyah.*
36. Razjouian, Mahmoud. 2001. *Towards the Altar and Approaching the Heavenly Moments. Soffeh* 11(32): 118-131.
37. Ruff, Joseph. 2002. *Information Overload: Causes, Symptoms and Solutions. Harvard Graduate School of Education, pp. 1-13.*
38. Schroder, Harold M, Michael J Driver, and Siegfried Streufert. 1967. *Human Information Processing. New York: Holt, Rinehart and Winston.*
39. Shahcheraghi, Azadeh, and Alireza Bandarabad. 2016. *Enclosed in the Environment (Application of Environmental Psychology in Architecture and Urban Planning). Tehran: Academic Center for Education, Culture and Research.*
40. Shams Esfandabad, Hassan. 2014. *Environmental Psychology. Tehran: SAMT.*
41. Sidman, Irving. 2016. *Interview as a Method of Qualitative Research (Guide for Researchers in Educational, Social and Humanities). Translated by Ali Koushazadeh, Alireza Jaber, and Sara Hosseini Arani. Tehran: Mahkameh.*
42. Soleimani, Alireza, Nafise marsousi, and Mahsa faramarzi. 2018. *An Analysis of the Effect of the Physical Design on Behavior in Urban Spaces (Case Study - Emam Street in Urmia). Urban Research and Planning* 9(33): 49-68.
43. Soroush, Abdul Karim. 1996. *Descriptions of the Pious. Tehran: Sarat Cultural Institute.*
44. Tavaziani, Zohreh. 2014. *Aristotle's Golden Equinox in Abu Nasr Farabi's Analysis. History of Philosophy* 5(1): 9-40.
45. Wohlwill, joachim f. 1974. *Human Adaptation to Levels of Environmental Stimulation. Human Ecology* 2(2): 127-147.

40. Shams Esfandabad, Hassan. 2014. *Environmental Psychology*. Tehran: SAMT.
41. Sidman, Irving. 2016. *Interview as a Method of Qualitative Research (Guide for Researchers in Educational, Social and Humanities)*. Translated by Ali Koushazadeh, Alireza Jaber, and Sara Hosseini Arani. Tehran: Mahkameh.
42. Soleimani, Alireza, Nafise marsousi, and Mahsa faramarzi. 2018. *An Analysis of the Effect of the Physical Design on Behavior in Urban Spaces (Case Study - Emam Street in Urmia)*. *Urban Research and Planning* 9(33): 49-68.
43. Soroush, Abdul Karim. 1996. *Descriptions of the Pious*. Tehran: Sarat Cultural Institute.
44. Tavaziani, Zohreh. 2014. *Aristotle's Golden Equinox in Abu Nasr Farabi's Analysis*. *History of Philosophy* 5(1): 9-40.
45. Wohlwill, joachim f. 1974. *Human Adaptation to Levels of Environmental Stimulation*. *Human Ecology* 2(2): 127-147.

**Effect of Moderation in the Architectural Space of Mosques
on Creating the Presence of the Heart (Case Study: Selected
Mosques in Tehran Bazaar and its environs)*****Minou Ghareh Baglou ****Associate Professor of Faculty of Architecture and Urban Planning, Tabriz
Islamic Art University, Tabriz, Iran (responsible author)**Yahya Jamali *****M.Sc. Student of Faculty of Architecture and Urban Planning, Tabriz Islamic Art
University, Tabriz, Iran

Received: 15/5/2021

Accepted: 25/1/2021

Abstract

Moderation is one of the characteristics of God's creation. If the man claims to be God's vicegerent, he should be endowed with divine attributes to the best of his ability; the human constructions, of which architecture is a part, should have this characteristic. In this research, we examined the relationship between moderation in the architecture of mosques and creating a sense of the presence of the heart in this space. In the first step, by descriptive-analytical method, we dealt with the concept of moderation in Islam; we introduced proximity as a criterion of moderation and investigated the station of nearness to God. In the next step, by examining the presence of the heart as one of the factors of proximity, we performed a semi-structured interview, around the three systems that make up the place, namely the physical-spatial system, collective-behavioral system and perceptual system, in three selected mosques of Tehran Bazaar. All three mosques had relatively the same conditions in terms of age, location, physical characteristics and population of clients. Then, by analyzing the content of the interviews, we developed from the extracted categories a questionnaire for the reliability of the research, and tested in a wider statistical population in the mentioned mosques. Finally, we examined the questionnaires by SPSS 26 software, LISREL and a combination of two single sample t-tests and confirmatory factor analysis. The results indicate that the environment of these mosques, in general, has a favorable effect on the presence of the heart in people, and in the meantime, the physical and spatial characteristics of the environment of the mosques under test, among all environmental systems, have the least positive effect on the sense of presence of the heart. Collective behavioral characteristics are of second rank in this respect. The perceptual characteristics of the mosques under study have the most positive effect on the presence of the heart in individuals, and accordingly, we can consider each of the environmental systems close to moderation. Regarding each of the criteria of the scheme of environmental systems, we can see the «elements in the space of mosques» under study as the most effective criterion of the physical-spatial system in creating a sense of the presence of the heart. «Individuals» performance and their relation to each other» in the space of the mosques under study is the most effective criterion of collective-behavioral system in creating the presence of the heart. «Sense of attachment resulting from familiarity with the constitutive elements of the mosque» is the most effective criterion of perceptual system in creating the sense of the presence of the heart in the space of mosques under study.

Keywords: moderation, presence of the heart, Islamic architecture, mosque, Qajar period

* The present article is taken from Mr. Yahya Jamali's master's thesis, entitled «Designing a unison community with an approach that supports ethical behavior in the 7th district of Tehran», which is being conducted under the guidance of Dr. Minoo Ghareh baglou at Tabriz Islamic Art University.

** m.gharehbaglou@tabriziau.ac.ir *** y.jamali@tabriziau.ac.ir